

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕГМЕНТІВ КОНЦЕПТУ «УКРАЇНА» У ПОЕТИЧНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті визначено основні поняття когнітивної лінгвістики, окреслено нову парадигму сучасних лінгвістичних досліджень. Розглянуто причини та результати появи нової міждисциплінарної науки, що об'єднує зусилля психологів, логіків, філософів, лінгвістів, психолінгвістів, математиків, програмістів, кібернетиків, антропологів та ін. — когнітології, яка вивчає системи репрезентації знань, а також ментальні процеси, пов'язані з отриманням, обробкою, фіксацією, збереженням, організацією, накопиченням, застосуванням й зростанням інформації. У статті подано дефініцію основного поняття когнітивної лінгвістики «концепт». Проаналізовано диференційні та інтегральні ознаки функціонування концепту «Україна», який ще не був об'єктом дослідження, у поетичному дискурсі Лесі Українки.

Ключові слова: концепт, концептосфера, когнітивна лінгвістика, поетичний дискурс, категоризація, концептуалізація, вербалізація.

Хоменская И.В. Особенности функционирования сегментов концепта «Украина» в поэтическом дискурсе Леси Украинки. *В статье определены основные понятия когнитивной лингвистики, обозначена новая парадигма современных лингвистических исследований. Рассмотрены причины и результаты появления новой междисциплинарной науки, объединяющей усилия психологов, логиков, философов, лингвистов, психолингвистов, математиков, программистов, кибернетиков, антропологов и др. — когнитологии, изучающей системы репрезентации знаний, а также ментальные процессы, связанные с получением, обработкой, фиксацией, сохранением, организацией, накоплением, применением информации. В статье представлена дефиниция основного понятия когнитивной лингвистики «концепт». Проанализированы дифференциальные и интегральные признаки функционирования концепта «Украина», который еще не был объектом исследования, в поэтическом дискурсе Леси Украинки.*

Ключевые слова: концепт, концептосфера, когнитивная лингвистика, поэтический дискурс, категоризация, концептуализация, вербализация.

Khomenska I. V. Peculiarities of the functioning of the segments of the concept «Ukraine» in the Lesyas Ukrainka poetic discourse. *The basic concepts of cognitive linguistics are determined and a new paradigm of modern linguistic researches is defined in the article. The causes and results of the emergence of a new interdisciplinary science — cognitive science — that bringing together the efforts of psychologists, logicians, philosophers, linguists, psycholinguists, mathematicians, computer scientists, computer scientists, anthropologists and others are examined. The cognitive science studies the knowledge representation, as well as the mental processes connected with information acquisition, processing, recording, preservation, organization, stockpiling, using. The article presents the definition of the basic notion of cognitive linguistics «concept». The differential and integral features of the functioning of the concept «Ukraine» in poetic discourse Lesya Ukrainka are analyzed. This concept was not the object of the linguistic research.*

Keywords: concept, conceptual sphere, cognitive linguistics, poetic discourse, categorization, conceptualization, verbalization.

Лінгвістичні дослідження останніх десятиріч привели до появи нової наукової парадигми, основною відмінністю якої від традиційних канонів (структурного методу зокрема) є погляд на мову не як на незмінну систему

правил та законів, а як на продукт людської когніції за принципом антропоцентризму. Методи та прийоми когнітивної лінгвістики сприяють дослідженню мови як засобу організації, обробки та передачі інформації. При цьому когнітивісти спираються на вивчення концептуальної та емпіричної (заснованої на досвіді людини) бази мовних категорій і понять. Мовні форми вивчаються з позиції того, як вони відображають певне бачення світу людиною і способи його концептуалізації в мові, загальні принципи категоризації й механізми обробки інформації з огляду на те, як у них відображено весь пізнавальний досвід людини, а також вплив навколишнього середовища на мову [1: 5–6].

Народження когнітивної парадигми в лінгвістиці пов'язане з появою когнітології, яка вивчає системи репрезентації знань, а також ментальні процеси, пов'язані з отриманням, обробкою, фіксацією, збереженням, організацією, накопиченням, застосуванням й зростанням інформації [4: 4]. Об'єктом цієї міждисциплінарної науки, що об'єднує зусилля психологів, логіків, філософів, лінгвістів, психолінгвістів, математиків, програмістів, кібернетиків, антропологів та ін.), є людська свідомість і розум. Проте для передачі знання від людини до людини воно повинно бути «концептуалізоване у мовні форми» [4: 35]. Тому для когнітивної лінгвістики найголовнішим є вивчення процесів мовної обробки людиною інформації про світ («інформацією» у когнітивній лінгвістиці прийнято називати знання, трансформовані і репрезентовані мовними формами).

Основним із основних понять когнітивної лінгвістики, інструментом її опису є поняття «концепт» — ментальне утворення, яке є «водночас і форма поняття, і його ідея, втілена в словесних образах буття» [2: 53]. В його структурі виділяють два аспекти: ментально-мовний і змістовий. Як наслідок, розрізняють два якісно відмінних об'єкти дослідження — власне когнітивний і лінгвокультурний концепти (щоправда, останнім часом підкреслюється умовність такого протиставлення [6: 25]). Оскільки не всі елементи ментально-мовної структури концепту однаково активізуються в актах репрезентативної діяльності й залежно від того, який субстанційний елемент ментальної структури концепту превалює, виділяють різні типи концептів (В. Іващенко), або різні форми репрезентації знань (М. Болдирев): конкретно-чуттєвий образ, уявлення, схема, поняття, пропозиційна структура, фрейм, сценарій (скрипт), гештальт [1: 36–38; 3: 58–59].

Концептосфера «Україна» не була предметом дослідження у сучасних лінгвістичних студіях. Метою статті є концептуальний аналіз функціонування компонентів концепту «Україна» у поетичному дискурсі Лесі Українки. Поняття дискурсу вже тривалий час перебуває у центрі уваги зарубіжних та вітчизняних дослідників. У широкому розумінні дискурс є складною єдністю мовної форми, значення і дії. Голландський дослідник Т.А. Ван Дейк розглядає дискурс як складне комунікативне явище, що включає в себе соціальний контекст, інформацію про учасників комунікації, знання процесу виробництва текстів та сприйняття текстів, тобто дискурсом можна вважати текст (усний чи писемний) з включенням екстралінгвальних даних.

Досліджуючи концепт «Україна», ми апелюємо до його складників та їх ознак, під якими розуміємо усю сукупність властивостей референта, а також відношень, до яких його залучено, на кожному рівні ієрархії макро- і мікро-тем у контексті дискурсу, референтами метафор стають не лише цілісно репрезентований лексемою «Україна» концепт «Україна» та його різні ієрархічно упорядковані предметні складники, а й їх різноманітні ознаки/дії та відношення між ними.

У творчості Лесі Українки Батьківщина є наскрізним образом, постійною змістовою ідеєю та генеральним смисловим концептом (не останнє місце у цьому зв'язку посідає і псевдонім, бо поетеса вибрала бути «Українкою» тоді, коли Україна як державі відмовляли у праві на самостійне існування). Німецький філософ О. Шпенглер стверджував, що «кожна культура має притаманне їй поняття Батьківщини, Вітчизни» [7: 219].

Образ України втілено не просто як образ «землі» (якийсь абстрактний топос), а як опору екзистенції, «землю народу» як споконвічний «ґрунт-основу», на котрому формується група людей у народ у своєму «історичному здійсненні», «світ народу в його історичному здійсненні». Сутнісним (доленосним) існуванням людини може бути лише екзистенція в межах «історичного шляху» як «події спільноти, народу». Це означає, що персонаж, вкорінюючись або позбуваючись власних буттєвих коренів, постійно проживає в просторово-часових межах України, яка витлумачується (завдяки відповідним образним структурам) як Україна-земля (простір Батьківщини, що «закривається»), Україна-світ (простір Батьківщини, що «відкривається») й Україна-історія (час, що конкретизується як історичний шлях Батьківщини). Такий органічний зв'язок з національним простором як «землею» притаманний саме націоналізму як ідеології (світоглядіві), політичному рухові та формі культури, оскільки для націоналістів, наприклад, поняття «земля» має виняткове значення – це місце, де жили предки і де історією народу позначено Батьківщину. При цьому у поетичних досвідах присутня антитеза, коли Україна художньо протиставляється як спустошений (колоніальний, буттєпокинутий) і неспустошений (національно-органічний, самобутній) часопростори.

Для літературного буттєвого мислення борця Лесі Українки Вітчизна – це «рідний край, куточок», «країна красна», це світ «коханої сторони», «милий, красивий край, єдина, люба, рідна, славна», це «земля прекрасна», полита кров'ю оборонців України, а водночас – це «бездольна мати», «сирота», «безщасна земля», «могила», «кров'ю затоплена», «край неволі», «змарніла», «бідна, стара, сумна».

Ліричний герой Лесі Українки, як і Шевченків, рецепцію та інтерпретує Україну контрастно. У поетичних досвідах обох поетів Україна – архіважлива складова сутності нормальної (не спустошеної) екзистенції літературної присутності як окремого індивіда (людини), так і цілої спільноти (народу/нації). Національний (український) характер життя у країні пізнається через буттєві риси. Тобто позитивні персонажі існують (перебувають) у світі по-українськи – у різні українські способи.

Феномен Батьківщини (України) окреслюється як фундаментальний екзистенціаль, що структурує буття й окремої, індивідуальної національної присутності (українця), і колективної, надіндивідуальної національної присутності (українського народу, нації) в поезії досліджуваної авторки. Леся Українка як людина та поетеса була щирим і відданим борцем за долю своєї держави, переймалася її залежністю, і надихала людей на запеклу та пристрасну боротьбу за долю України. Концепт «Україна» реалізується та трансформується зі смислом «своє», набуваючи додаткової конотації за допомогою лексичної дистрибуції, яка безпосередньо вказує на належність ліричного героя до країни, а саме за допомогою присвійних займенників у різних парадигматичних формах, зокрема моя (власне) та наша (колективне): «Палають страшні, незгойні рани На лоні у тебе моя Україно!», «Годі поглянь, кохана, на схід сонця (В ту сторону, де наша Україна)» або опосередковано через слова, які створюють відчуття і усвідомлення належності, наприклад, як у таких рядках казки про Велета: «Кохана стороно моя! Далекий рідний краю! Щораз згадаю я тебе, То й казку сю згадаю...» – репрезентовано концепт «Україна» семою «сторона», займенником «моя» надано додаткової конотації лексемі, відповідно впливає, що мова йде про країну Україну, а епітет «кохана» підкреслює ставлення митця до своєї Батьківщини. У рядках вірша: «І все-таки до тебе думка лине, Мій занапашений нещасний краю!» концепт експліковано словом «край», займенник виконує функцію аналогічну як у попередньо наведених рядках, епітети підкреслюють складність ситуації на території держави, надаючи концепту «Україна» додаткового смислу «залежна». Часто Леся Українка передає любов до Батьківщини не називаючи її прямо, а за допомогою стилістичного засобу – метонімії, описуючи певний куточок країни, наприклад: «Красо України, Подолля, Розкинулось мило, недбало! Здається, що зроду недоля, Що горе тебе не знавало!», або прощаючись з Волинню: «Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок! Мене від тебе доленька жене, Немов од дерева відірваний листочок...».

У творчому доробку Лесі Українки «Україна» не має опозиції смислу «своє—чуже», як і в Шевченка, але є опозиційне протиставлення свого чужому, що надає експресивно підкресленого ставлення поета до своєї держави, показує тугу за рідним краєм. Наприклад, у веснянці лірична героїня просить свою сестру згадувати її, коли вона поїде на чужину: «На літо зелене Поїду я геть в чужий край, Згадай же про мене, як підеш по квіти у гай...».

Додаткового смислового наповнення досліджуваному концепту надає традиційний образ України-матері. Батьківщина у такому випадку репрезентується як явище, без якого не уявляє своєї екзистенції ліричний герой. У вірші «Україно! Плачу слізьми над тобою...» є такі рядки: «Вирядили ми свого батенька в далеку дорогу, А за його Україна-ненька помолиться богу», як за свою дитину відповідає країна за кожного її громадянина: «Кобзаря нема! То ж по йому плаче-тужить Україна-ненька Жалібненько!». У вірші «На роковини Шевченку» Леся Українка протиставляє два ставлення до Батьківщини, зокрема й справжнє дитинне ставлення до матері: «Не він

один її любив, Віддавна Україну Поети славили в піснях, Немов «красу дівчину»... Він перший полюбив її, Як син кохає неньку. Хоч би була вона стара, змарніла, бідна, Для сина вірного вона Єдина, любя, рідна, Хоч би була вона сліпа, Каліка-недоріка, — Мов рана ятриться в ньому, Любов його велика». У циклі «Сім струн» поетеса звертається до України, як до матері, до реципієнта, якому присвячує всі свої творіння, працює на її благо, заради неї: «До тебе, Україно, наша бездоляна мати, Струна моя перша озветься. І буде струна урочисто і тихо лунати, І пісня від серця полетиться» — «Україна» репрезентована як мати бездоляна, нещасна країна, загарбана, залежна, до речі, епітет бездоляна є авторським, вишуканим. Мотив долі або недолі часто зустрічається у епітетах з дистрибуції лексеми «Україна», у тому ж вірші «До»: «І може тоді завітає та доля жадана До нашої рідної хати, До тебе, моя ти Україно, мила, кохана, Моя безталанна мати!», — незвичайними епітетами, які частіше використовують для характеристики людини — мила і кохана, але у цьому випадку, ці слова надають концепту Україна конотації рідна, близька.

У зв'язку з концептом «Україна» у творчості Лесі Українки реалізується опозиція «рідна-близька», оскільки поетеса за станом здоров'я часто перебувала за кордоном, окрім того відчуття далекої України могло виникнути без відриву від Вітчизни, бо залежна Україна — далека для поетеси, а близька їй духовно Україна незалежна, Україна-бунтарка. У казці про Велетня поетеса зазначає: «Давно, в дитячий любий вік В далекім ріднім краю, Я чула казку...», і закінчує її рядками про далеку рідну країну: «Кохана стороно моя! Далекий рідний краю! Щораз згадаю я тебе, То й казку цю згадаю», очевидно «далеко» тут розуміємо у географічному, реальному плані, а не духовному, переносному значенні.

Експлікація концепту «Україна» опозицією «залежна-незалежна» у поетичному дискурсі Лесі Українки є цілком логічним явищем, вона творила у складний для держави та її народу час — період колоніального поневолення, тому конотація «залежна» буде наскрізною у поетичній творчості митця. Залежність проявляється у знищенні народу, багатовіковій історії поневолення: «Славо, наша згубо! Славо, наша мати! Тяжко зажуритись, як тебе згадати! Кров'ю обкипіла вся наша давнина! Кров'ю затопила долю Україна». Мотив зловісної тиші, використаний вперше Т. Шевченком, вдало застосовує і Леся Українка, що привело до виникнення додаткової конотації — «поневолена»: «Тихо спускається нічка осіння, — година сумна, Місяць холоднее кида проміння; Здалека луна Пугача вішого крик — гук єдиний, Діброва німа. Де соловейко? Де ж спів солов'їний? Ох, де ж він? Нема!» — на перший погляд жодного посилання на Україну тут немає, але спів соловейка — це один із традиційних символів України, а словосполучення «година сумна» — репрезентує час залежності. Ще один образ, подібний до Шевченківського, що означає залежність країни — це могила, за допомогою якого вербалізується концепт «Україна» з додатковою конотацією «залежна». Таку ж конотацію має лексема сирота: «Ох, і смутний настав час! Сиротою наша мати зосталась...». У вірші «Ізраїль в Єгипті» концепт «Україна» реалізовано

через лексему Ізраїль за подібністю історичних обставин: «Хто мене виведе з цього Єгипту, З краю неволі, з оселі роботи? Син чоловічий, обранець господній?... Хто б він не був, нехай швидше приходить! Боже рятуй: наша віра ммирає...».

Заклик до боротьби, прагнення до незалежності є у багатьох творах Лесі Українки: «Над давнім лихом України Жалкуєм-тужим в кожний час, З плачем ждемо тії години, Коли спадуть кайдани з нас... Нашо даремнії скорботи? Назад нема нам вороття! Берімось краще до роботи, Змагаймось за нове життя!» («Скрізь плач, і сльози, і ридання...») — оскільки незалежності України у період творчості Лесі Українки не було, то безпосередньо смисл незалежна не проявляється, але є пласт поезії, який відображає прагнення до незалежності. Наприклад, у циклі «Невільничі пісні» є поезія «Північні думи» у якій поетеса закликає до боротьби за свою незалежність: «Годі тепера! Ні скарг, ані плачу, Ні нарікання на долю, — кінець! Навіть і хвилю ридання гарячу Стримать спроможу...», і визначає своє покликання митця як борця за свободу, хоч натхненним словом, підтримкою, письменника як націєтворця, творця національної ідеї: «Мов зачарована слухаю голос надземний «Ти блискавицею мусиш світити у темі, Поки зорею рожевою край твій освітиться темний, Треба шукати дороги тим людям, що ходять в армі» — край охарактеризовано епітетом темний, що у авторському смислотворенні, за аналізом творів Лесі Українки, означає «залежність». У віші із циклу «Сльози-перли» «Всі наші сльози тугою палкою» поетеса продовжує твердити: «Дарма! Повстанем, бо душа повстане. Так, плачмо браття! Мало ще напруги. Бо ще душа терпїти силу має! Хай серце плаче, б'ється, рветься з туги, Хай не дає спокою, хай палає!», бо духовна міць, сила, віра в майбуття, терпіння заради нього — це запорука успіху. Опозиція «залежна-незалежна» реалізується через лексему Ізраїль: «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя! Сам Бог послав супроти тебе силу невблаганну Сліпої долі... І дух сказав: «Ти переміг, Богдане! Тепер твоя земля обітована...» — символ землі обітованої експлікує смисл «вільна, незалежна» земля, де живуть щасливі люди.

Проаналізувавши концептосферу слова Україна у художньому дискурсі Лесі Українки можемо зробити такі висновки. Концепт «Україна» репрезентовано антонімічними парами у літературному буттєвому мисленні борця Лесі Українки. Вітчизна — це «рідний край, куточок», «країна красна», це світ «коханої сторони», «милий, красивий край», «єдина, люба, рідна, славна», це «земля прекрасна», а водночас — це «бездольна мати», «сирота», «безшасна земля», «могила», «кров'ю затоплена», «край неволі», «змарніла», «бідна, стара, сумна». У художньому дискурсі Лесі Українки концептосфера слова Україна концентрує в собі як вже відомі смисли та їх репрезентанти з фольклору і творчості Тараса Шевченка, так і впровадження у дискурс нових, власне авторських вербалізацій, конотацій, розширення системи епітетів, виявлення індивідуального ставлення до держави, що передано ідіостилістично у багатогранному творчому спадку борця за Українську самоідентифікацію. До складу концептосфери «Україна» у поетичному дискурсі Лесі

Українки входять концепти «держава», «Батьківщина», «воля», «історія», «час», «мати» та ін., які функціонують як окремі ментальні утворення, але доповнюють та у деяких випадках репрезентують концепт «Україна». Вже за неповними результатами дослідження можна зазначити, що згаданий концепт є наскрізним у творчому доробку поетеси та потребує подальшого дослідження, на основі якого можна буде сформувати повноцінну концептуальну модель з ядерною, близькоядерною та периферійною (маргіальною) зонами, яка б дозволила сформулювати повне уявлення про концептосферу, диференційні та інтегральні ознаки концепту «Україна» у поетичному дискурсі Лесі Українки.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Болдырев Н.Н.** Когнитивная семантика / Н.Н. Болдырев. — Тамбов : Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2000. — 123 с. 2. **Жайворонок В.В.** Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В.В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. — 2002. — № 32. — С. 51–53. 3. **Іващенко В.Л.** Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) / В.Л. Іващенко. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. — 328 с. — ISBN 966-8188-48-9. 4. **Краткий словарь когнитивных терминов** / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; [под общ. ред. Е.С. Кубряковой]. — М. : Изд-во филол. факультета МГУ, 1996. — 245 с. — ISBN 5-89042-018-6. 5. **Леся Українка.** Усі твори у одному томі. — Ірпінь: Перун, 2008. — 1376 с. 6. **Приходько А.Н.** Концепт как трехмерное ментальное образование / А.Н. Приходько // Вісник ХНУ. Сер.: романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. — Вип. 49. — № 726. — Харків : Константа, 2006. — С. 20–25. 7. **Шпенглер О.** Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер; [пер. с нем. Н.Ф. Гарелин]. — Мн. : ООО «Попурри, 1988. — Т.1. — Образ и действительность. — С. 419.

Хоменська Інна Валеріївна — аспірант кафедри стилістики української мови Інституту української філології та літературної творчості імені А. Малишка, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ, вул. Тургенівська, 8/14.

E-mail: inna-andriychuk@rambler.ru
<http://orcid.org/0000-0003-3835-8641>

Khomenka Inna Valeriivna — Postgraduate student at the Department of the Ukrainian Stylistics, Andriy Malysko Institute of Ukrainian Philology of the Dragomanov National Pedagogical University. Ukraine, Kyiv, Turhenivska Str., 8/14.